

GRDOBA NAPRETKA*. DEGENERACIJA, KULTURA NORMALIZACIJE I HRVATSKA KNJIŽEVNOST NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Tvrtko VUKOVIĆ

The thesis of the paper is that the Croatian bourgeois culture in the 19th century originates as the culture of normalization that strives to restrain, by its mechanisms of discipline such as psychiatry, the different forms of social abnormalities. At the same time, those mechanisms rely on the theory of degeneration that becomes an important topic of the Croatian literature of that time. First of all, the paper defines the range of connection between the theory of degeneration and Croatian modern literature. After that, the paper shows to what extent the former psychiatry and medicine themselves rely on the theory of degeneration. Finally, with the analysis of the novel *Tito Dorčić*, the paper confirms the complexity of the connections between the Croatian culture of the normalization in the 19th century and the *fin de siècle* literature that reflects and problematizes important social and cultural contradictions.

Key words: degeneration, atavism, *fin de siècle* literature, culture of normalization, psychiatry.

1. Progres i degeneracija

1.1. Progres

Progresivističke ideje, proizašle mahom iz novih oblika društvenih i ekonomskih odnosa, ubrzanog industrijskog i znanstvenog razvoja te sekularnog svjetonazora, čak su i na područjima poslovično zaostalih hrvatskih zemalja u drugoj polovici 19. i u početku 20. stoljeća uzimale maha. Uspon kapitalizma i tržišnog gospodarstva, razvoj moderne tehnologije i njezina implementacija u svakodnevni život, širenje bankarskog sustava i kreditiranja, komunikacijskih mreža, birokracije, medija, urbanih središta te novi zakonodavni okviri i mehanizmi pojave su koje, doduše rudimentarno, obilježavaju i hrvatske prostore u Habsburškom Carstvu odnosno Austro-Ugarskoj Monarhiji od 1848. do 1918.¹ Prema riječima Erica Hobsbawma

... bila je to drama *napretka*, ključnog pojma u ovom razdoblju, masivnog, prosvijećenog, samopouzdanog, samozadovoljnog, no iznad svega neizbježnog. ... Samo nekolicina

¹ Usp. npr. Gross, Szabo 1992; Iveljić 2007; Rogić, Čizmić 2011; Milanja 2012. U našoj historiografiji *hrvatske zemlje* je terminus technicus. Obično se njime objedinjuju područja nastanjena hrvatskim stanovništvom koja se u određenom povijesnom razdoblju ne nalaze se pod upravom hrvatskih vlasti i nisu pravno pripojena hrvatskom državnom teritoriju te područja službeno priznata kao hrvatski državni teritorij.

mislilaca i možda nešto veći broj intuitivnih kritičara predvidjeli su da će taj napredak stvoriti svijet različit od onoga prema kojemu se činilo da vodi ... (Hobsbawm 1989: 11)

Buržoasko društvo u trećoj četvrtini 19. stoljeća golemo samopouzdanje u najvećoj mjeri crpe iz ideje znanstvenoga progressa te iz s tom idejom usklađenih filozofija, francuskog pozitivizma i engleskog empirizma. Opčinjenost znanošću ide do granice fatalizma što zorno ilustrira vjerovanje onodobnog proslavljenog fizičara Lorda Kelvina o tome da su svi osnovni problemi u fizici već riješeni (Hobsbawm 1989: 201). Ni na ondašnjim hrvatskim prostorima nije bilo drukčije uzmu li se u obzir, na primjer, fundamentalni Mohorovičićevi geološki radovi, prodarvinistička predavanja zoologa Špire Brusine, koji je, uzgred budi rečeno, s Darwinom bio u kontaktu, svjetski priznato djelovanje Vinka Dvoržaka u području fizike koji je već 1897, dakle dvije godine nakon Röntgenova otkrića, u Zagrebu napravio rendgenski snimak ruke, te cijeli niz institucija i reformi pokrenutih u području gospodarstva, bankarstva, školstva, prava i opće teorije znanosti. No, emancipatorski potencijal tehnološke i znanstvene modernizacije brzo je gubio kredibilitet, pa je u isti mah podvrgnut snažnoj kritici mislilaca poput Marxa, Nietzschea ili Freuda. Ti su mislioci nastojali artikulirati i analizirati osjećaje rastuće nelagode, straha i užasa proizvedene u kulturi modernih zapadnih društava koja su učinila sve da izgradnjom složene mreže institucija i regulirajućih praksi te osjećaje posve potisnu. Anthony Giddens, jedan od najistaknutijih proučavatelja moderniteta, to proturječje opisuje ovako: modernitet je ... „nezadrživi stroj ogromne moći kojim, zajedno kao ljudska bića, možemo upravljati samo do određene mjere, ali koji također prijeti da se otrgne kontroli i koji bi se mogao rascijepiti napola“ (1990: 139). Riječ je o unutrašnjoj napetosti modernizma koju pak Jacques Rancière definira kao njegovo ishodište: modernizam obilježava neistodobnosti sa samim sobom i lišenost kategorija za vlastito razumijevanje. (1996: 28) Ideja degeneracije – oblikovana na križištu političkog, psihijatrijskog, biologijskog, kriminalističkog, ekonomskog, evolucionističkog, pravnog, medicinskog, i književnog diskursa – zaposjeda to paradoksalno plutajuće sidrište kulture 19. stoljeća. Izrasla u nečitljivu spoju znanstvene naprednosti i barbarizma, tehnološke euforije i društvene bijede, medicine i kaznenog zakona, degeneracija je izražen simptom devetnaestostoljetne kulture, formacija čiji uzroci nisu posve jednoznačni, ali su političke, etičke, estetske i epistemološke posljedice dalekosežne.

1.2. Teorija degeneracije: vrlo kratak pregled

Hipoteza o degeneraciji nastala je sredinom 19. stoljeća kada su mnogobrojni znanstvenici iz različitih polja bezuspješno nastojali pronaći fizičke uzroke duševnih bolesti. Degeneracijska teorija pokušaj je izlaska iz slijepe ulice u kojoj je zapela ondašnja psihijatrija (Porter 2002, Thiher 2004). Zbog toga što je usko vezana za Darwinovu teoriju i teoriju evolucije općenito, degeneracija je vrlo brzo postala općim mjestom u kulturi druge polovice 19. stoljeća, a zadobila je i znatan ugled u znanstvenoj zajednici. Degeneraciju kao teorijski koncept osmislio je francuski psihijatar Benedict Augustin Morel crpeći ideje iz već postojećih teorija poput

hereditarnosti. U studiji – *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine* (1857) – Morel postavlja tezu da je degeneracija morbidno odstupanje od idealnog i normalnog, izvornog oblika ljudske vrste, prenosi se nasljedstvom i obično se progresivno pogoršava do stanja sterilnosti i na koncu izumiranja. Degeneracija može imati više uzroka kao što su alkoholizam, propalo društveno i općenito životno okruženje te moralna iskvarenost. Morel je dakle tvrdio da je degeneracija nužno napredujući proces. To je značilo da se tjelesno i psihičko stanje u obitelji svakim novim naraštajem postupno narušava sve do završnog stupnja kada dolazi do neplodnosti i prekidanja nasljednog niza. Prva generacija degenerirane obitelji može biti tek nervozna, druga teže neurotična, treća psihotična, a četvrta završava u idiotizmu uslijed kojeg loza izumire. Morel pritom koristi neodređen pojam *nasljedne predodređenosti* koji mu omogućuje povezivanje bolesti nastalih kod pojedinaca u različitim generacijama (Pick 1898).

Koncept su kasnije preuzeli i mnogi europski biolozi i socijalni teoretičari. Jedan je od njih evulucijski biolog Edwin Ray Lankester. U studiji iz 1880. – *Degeneracija: poglavlje darvinizma* – Lankester na temelju Darwinove evulucijske teorije daje detaljan opis biološkog procesa degeneracije. On je među prvima povezo bioški i kulturni koncept degeneracije. Prema njegovu mišljenju vjerojatnost da će ljudski rod degenerirati veća je od one da će napredovati, a degeneracija nije samo problem biološkog, nego i kulturnog propadanja (Pick 1989). Unatoč sličnim stavovima različitih autora ne može se govoriti o jednoj općoj teoriji degeneracije. Kao što Pick (1989: 7) napominje: „degeneracija nikada nije uspješno reducirana na čvrsti aksiom ili teoriju u 19. stoljeću ... Točnije, bio je to pojam koji se mijenjao, proizveden, oblikovan, prerađen i ponovno konstituiran u kretanju između humanističkih znanosti, fikcionalnih priča i društveno-političkih komentara“.

Za razvoj teorije degeneracije ideja atavizma odigrala je važnu ulogu. Prema shvaćanju socijaldarvinista, atavizam je povratak nasljednih obilježja predaka, pad u neko znatno ranije, redovito primitivnije egzistencijalno stanje ljudskog bića. Termin se prvi put pojavio 1830-ih u jeku nastojanja da se odredi jasna konceptualna razlika između normalnog i monstrozog, zdravih fizičkih pojava i oblika s jedne strane i anomalija s druge. Atavizam je retrogradna sila koja se suprotstavlja progresivnoj sili evolucije (Pick 1989, Mighall 1999). Ubrzo je teorija atavizma svoju primjenu našla u relativno novom znanstvenom polju kriminalističke antropologije – točnije u djelima Cesarea Lombrosoa (1891, 1911). Lombroso je obznanio hipotezu da je kriminalitet urođen i da se sklonost prema zločinu može predvidjeti iz fizičkih osobina kriminalaca. Kriminalac je zapravo preživjela jedinka neke primitivne rase, jednom riječju – atavist. U svom opsežnom istraživanju zločinaca recidivista Lombroso je došao do zaključka da je gotovo svaki od njih imao svojevrstan primitivan izgled lica i glave. U vrijeme nastanka Lombrosovih klasičnih radova pojavio se važan i vrlo utjecajan rad Krafft-Ebinga *Spolna psihopatija*. ([1886] 1998) Spolne perverzije poput egzibicionizma, homoseksualizma ili bestijalnosti, prikazuje kao pojave inherentne degeneraciji. U njegovu je radu

spolnost promatrana kao nagon koji određuje temelj ljudske osobnosti i čije degenerirane manifestacije utječu na normalan psihološki i tjelesni razvitak čovjeka.

Degenerativističke teme postaju dio opće kulture onoga vremena, a u polju književnosti one se na najrazličitije načine realiziraju i problematiziraju. Iznevjerena progresivistička obećanja dovode do društvene tjeskobe, a baš u tom procijepu degenerativistički problemi stječu svoju popularnost i učinkovitost. Knjiga *Degeneracija* Maxa Nordaua ([1893] 1895) primjer je baš takve senzacionalne popularnosti degenerativističke teorije. Ubrzo nakon tiskanja postala je europski popularnoznanstveni bestseller, istodobno slavljena i osporavana. Nordauov napad na modernu književnost pokazuje u kojoj je mjeri baš književnost izvor degenerativističkih tema i plodno tlo za promišljanje degenerativističkih teza. Važne i brojne društvene promjene i krize dovode do oblikovanja kolektivnih psiholoških zahtjeva za određenim tipom naracija. Upravo je zato hrvatsku književnost u razdoblju moderne potrebno čitati kao simptom kulture 19. stoljeća, kao izbojak i snažnu reakciju na procese koji kuljaju ispod njezine površine.

2. Degeneracija i hrvatski *fin de siècle*

2.1. Degeneracija: znak vremena

Hrvatski se književni modernizam, koliko je meni poznato, rijetko kada proučavao s osvrtom na degenerativističku teoriju.¹ To je zanimljiva činjenica s obzirom na to da je A. G. Matoš, bard koji je na određeni način kroji hrvatski književni i kulturni senzibilitet onoga vremena, u svojem opusu nebrojeno puta referirao na radove Cesare Lombrosa, Maxa Nordaua, Krafft-Ebinga, pa čak i na rodonačelnika pojma Augustina Morela, dakle na one autore čija djela obilježavaju promišljanje i oblikovanje degeneracije u kulturi 19. stoljeća.² Matoš, osim toga, u feljtonima, člancima i kritikama na više od stotinu mjesta spominje ili upućuje na Darwina, Spencera i Lamarcka te evolucionističku teoriju općenito koja stoji u temelju ideje degeneracije.³ U svojim prozama pak, na izravan ili neizravan način, Matoš problematizira, tematizira ili nagovještava pojave i procese vezane za degenerativističku teoriju kao što su kriminalistička antropologija, hermafroditizam, alkoholizam, psihijatrijska medicina i ludilo.⁴ Matoš pritom nije bio ni malo dosljedan. Njegovi su stavovi oblikovani u rasponu od nesmiljene kritike, preko vrijednosno neutralnog izvještaja, do zastupanja teorije degeneracije ili čak eugenike. U tekstu *Apologija futurizma* (Matoš 1973e) dohvaća se čitanja djela J. P.

¹ Pretraživanjem kataloga NSK-a i drugih knjižnica nisam pronašao ni jednu publikaciju koja u naslovu ima ili kao ključnu riječ navodi degeneraciju. Članak Sibile Petlevski *Matoševa simptomatologija moderniteta: modernizam, bodlerizam, dekadencija* kratko se osvrće na Matoševu povezanost s Nordauovom mišlju te pokazuje u kojoj je mjeri novela *Miš* obremenjena psihijatrijskom terminologijom koja na prijelazu stoljeća postaje sveopći kulturni znak (Petlevski 2015).

² Usp. Lombroso 1891, 1911; Nordau 1895; Morel 1857; Krafft-Ebing 1898.

³ Usp. u popisu literature jedinice od Matoš 1973b do Matoš 1973k.

⁴ Usp. npr. novele *Moć savjesti*, *Miš*, *Camao* ili *Balkon* (Matoš 1973a).

Kamova, točnije Čerinine opsežne studije o njemu. Zanimljiv je onaj dio u kojem stoji da se Polić Kamov

... „toliko opio pseudonaučnim teorijama vašarskog Lombrosa i njegovih jeftinih sljedbenika, da je – poistovjetujući kao i ti 'naučnici' genije sa luđacima – odista uspio pisati kao prava luda, ne zadovoljavajući se tek pisati o abnormalnostima, već pišući o njima abnormalno.“ (Matoš 1973e: 262)

Više od Matoševih estetičkih nazora i kritičarske objektivnosti ovdje je indikativan odabir vokabulara i kulturnih referenci – znanost, genij, ludost, abnormalno, Lombroso – koje su na izravan način povezane s teorijom degeneracije. Nastranu i to što Matoš Kamovu zamjera ono što, negativno pišući o Nordauu, pozdravlja, ili što drugdje – članak *Kult energije* dobar je primjer (1973j: 102-106) – posve afirmativno govori o Nordauu. U svim tim prilikama Matoš, gotovo redovito, poseže za terminologijom koja proizlazi iz degenerativističkog diskursa: grdoba, progres, energija, atavizam, mašina, demonsko, barbarstvo. Spomenut ću još esej *Baudelaire*, koji je, općenito govoreći, apologija bodlerizmu, a bodlerizam je – ne samo u slavnoj Nordauovoj knjizi – odavno doveden u vezu s teorijom degeneracije.¹ U jednom se odjeljku, dakle, Matoš (1973b: 56-57) zauzima za stavove koje francuski klasik promovira tekstom *Slikar modernog života*, nadahnutim crtežima i slikama Constantina Guysa. Guys naime na utvaran, bolećiv i neodređen način prikazuje onu stranu gradskog života koju degenerativisti nazivaju iskvarenom i nenormalnom.

Kamovljevi opus, kao što je Matoš naglasio, nastaje pod znatnijim utjecajem kriminalističke antropologije Cesarea Lombrosoa. Štoviše, Kamov je napisao nekoliko afirmativnih članaka i fragmenata o najvažnijim Lombrosovim knjigama. U kraćem novinskom tekstu *O djelu C. Lombrosa*, kao uostalom i drugdje, on najsnažnije ističe tezu o povezanosti koncepta genija i degeneracije.

Danas je geniju i zločincu priznata barem abnormalnost i nitko ne poriče bar neku sličnost ovih s luđakom. Ali svi su složni u tome da zločin determinira ambijent (fizički i socijalni) i – *priroda* zločinca samog, ne njegova 'svijest' i 'volja'. Ne prosuđuje se zločin, apsolutnost – prosuđuje se zločinac, realnost, baš kao što i medicina ustupa mjesto – higijeni. Individualizacija dakle zločinca i bolesnih u svestranoj socijalizaciji zdravih: najgenijalniji paradoks modernizma. (Kamov 2000: 9)

Ovdje je manje važno što se Kamov, za razliku od Matoša, afirmativno odnosi prema ideji da je degeneracija inherentna kulturi, umjetnosti i književnosti modernizma. Od veće je važnosti to da se Kamov osvrće na cijeli niz pojava koje očigledno obilježavaju hrvatsko društvo na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: društvena higijena ili eugenika, abnormalnost versus socijalizacija, drugim riječima normalizacija, psihijatrijska forenzika i priroda zločina te etika progressa.

¹ Usp. Carrère 1922.

Da je teorija degeneracije bila društveno i kulturno prihvaćen diskurs koji se diseminira u različita znanstvena polja, svjedoče forenzička vještačenja naših uvaženih psihijatara iz 19. stoljeća koja se oslanjaju na kriminalističku antropologiju, zatim članci o moralnoj umnoj poremećenosti, degeneraciji i eugenici objavljeni u *Liečničkom viestniku* u zadnjem desetljeću 19. odnosno u prva dva desetljeća 20. stoljeća te jedan izvještaj o hermafroditizmu iz 1901.¹ Razvidno je kako je proces konsolidacije i normalizacije hrvatske buržoaske kulture u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća praćen tjeskobom o propadanju ljudskog subjekta i civilizacije. Taj se rastući zazor prema nenormalnom nije oslobađao isključivo u polju književnosti i umjetnosti. Diskurs o degeneraciji s jedne strane ima ulogu društvenog okidača kojim se pokreću bioetički mehanizmi discipliniranja i normalizacije, mehanizmi poput *uključeno-isključeno*, a s druge strane njime se problematiziraju postavke o stabilnosti, normalnosti, čistoći i zdravlju kao temelju identiteta čovjeka i zajednice. Složenost, pa i razgranatost veza edukacijskog sustava, kaznenog zakona, kriminalističke antropologije, medicine, psihijatrije i umjetnosti, ovdje nije moguće opširnije prikazati. Tek za ilustraciju donosim kraći osvrt na neke od spomenutih tekstova.

2.2. Degeneracija i nenormalno

Dugogodišnji ravnatelj *Zavoda za umobolne 'Stenjevec'* dr. Ivo Žirovčić redovito je u *Liečničkom viestniku* objavljivao takozvane „crtice iz kriminalne psihologije“. U broju 9, od 15. rujna 1896, Žirovčić je objavio članak pod naslovom *Moralna izkvarenost i duševna bolest*. U njemu iznosi problem pred kojim se našla onodobna psihijatrija u trenutku kada se počela dodirivati s kaznenim zakonom: kako odijeliti zločin od psihičke bolesti. Evidentno je da psihijatrija kao režim istine svoj legitimitet zadobiva cijepljenjem vlastita diskursa na pravni diskurs. Žirovčić psihijatriji pripisuje moć odvajanja „duševno abnormalnog stanja“ od „moralne izkvarenosti“, nenormalnog i nezdravog od normalnog i zdravog. Psihijatrijska je moć očito usmjerena na pokretanje društvenog mehanizma kontrole i normalizacije. Pritom se Žirovčić, što je za ovaj rad važno, poziva na dostignuća „kriminalne antropologije“ i ne dvoji da su uzroci moralne degeneracije alkoholizam, paraliza, defekt spolnog nagona i slično. Evo jednog odlomka:

Razlozi s kojih se ti 'moralni bolesnici' luče od ostalih nemoralnih ljudi jesu: prvo, ti bolesnici potiču od duševno abnormalnih roditelja — *hereditarno opterećenje*; drugo, njihovo živčevlje je manje vrijednosti, njihova duševna snaga ne može doći do potpunoga popriječnoga razvitka — *degeneracija*; treće moralni nedostaci razvijaju se kod njih od početka, već u djetinjskoj dobi ... — *originarni defekt*; četvrto, oni su nepopravljivi — *okorjelost*. (Žirovčić 1896: 204)

Degenerativističke su ideje u hrvatskoj devetnaestostoljetnoj visokoj kulturi i znanosti očito bile prisutne. One su, razvidno je, mogle poslužiti i kao legitimacijski diskurs psihijatrijskoj moći. Foucaultovim riječima: „S degeneracijom, s likom

¹ Usp. Forebacher 1893; Žirovčić 1896; Valjevac 1901; Kohout 1907, 1911.

degenerika, dobivamo opću formulu kojom psihijatrija pokriva područje vlastite mjerodavnosti što joj je povjerio mehanizam moći“ (Foucault 1999: 271). Buržoaski društveni poredak, pod pritiskom racionalističkih i materijalističkih težnja za što većom učinkovitošću i stalnim rastom, osjeća prijetnju iracionalnog, a ono je svoj, u isti mah i zastrašujući i privlačan, oblik pronašlo u degeneraciji. Medikalizacija i kriminalizacija nenormalnog uz pomoć degeneracije samo je jedan od načina nametanja moći drukčijem.

Da je govor o spolnosti u 19. stoljeću i na području hrvatskih zemalja oslobođen uz pomoć medicinskog i pravnog diskursa, svjedoči tekst *O takozvanoj moralnoj ludosti (moral-insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psihiatričko pravna)* dr. Dragutina Forenbachera, liječnika u *Zavodu za umobolne 'Stenjevec'* (1893). Forenbacher se pita slična pitanja kao i Žirovčić: koji su znakovi „degeneracije čudi“ dostatni da se postavi dijagnoza moralne ludosti. Prema njemu to je važan problem jer se o njega ... „spotiču i pravnici i psihiatri i ovi potonji među sobom“ ... te upućuje na za to relevantne radove Lombrosa i Krafft-Ebinga. Nedvojbeno je da moderna hrvatska psihijatrija svoju *znanstvenu istinu i medicinsku moć* oblikuje uvezivanjem s kriminalistikom, pravnim sustavom i etikom te da na taj način i sama postaje *degenerirana* znanost. Međutim, Forenbacherov članak interesantan je jer potvrđuje da se Foucaultova teza o devetnaestostoljetnom diskursu o spolnosti može primijeniti i na hrvatsku kulturu (Foucault 1982). U 19. stoljeću diskurs o spolnosti se s jedne strane otklanja iz javnog prostora i ograničava se na zonu privatnosti. Razlog za moguće potiskivanje spolnosti Foucault vidi u buržoaskoj ekonomskoj politici koja teži maksimizaciji profita i produktivnosti. Takva politika nastoji što je moguće više suziti prostor dokolice, a spolnost povezati s njezinom reproduktivnom komponentom. U 19. stoljeću brojne i nagle ekonomske promjene utječu na pojavu političkog planiranja rasta populacije. S druge strane pak – i tako Foucault zapravo otklanja opisanu represivnu hipotezu o devetnaestostoljetnom diskursu o spolnosti – govor o spolnosti s posebnom se namjerom oslobađa u područjima koja do tada s njom nisu bila povezana. Državni aparat je, prema Foucaultu, uhvaćen u dvosmjernu igru oko diskursa spolnosti: zbog ekonomske produktivnosti spolnost se mora kontrolirati, pratiti i ograničiti na njezinu reproduktivnu funkciju, ali zbog zdravlja i rasta populacije određeni tip govora i ponašanja povezan sa spolnošću mora biti dopušten. Ta se promjena u režimu govora o spolnosti očituje kao medikalizacija pristupa spolnim pitanjima. Odjednom se neki aspekti spolnosti počinju promatrati kao nezdravi. Spolnost se socijalno konstruira ne bi li se određene pojave i ponašanja mogli definirati kao društvena prijetnja. Na taj način društveno neprihvatljivi ili devijantni oblici spolnosti postaju predmet degenerativističkih teorija.

Forenbacherov tekst potvrđuje da se homoseksualnost u ondašnjem hrvatskom društvu konstruira iz medicinskog diskursa kao degeneracija, bolest i

umna poremećenost.¹ Držeći se čuvene studije Kraffta-Ebinga on ovako rezonira o istospolnoj ljubavi i nagonu:

Čovjek ne bi vjerovao. Krafft-Ebing ima dva opisa bolesti, u kojih dvojica liječnika vode ulogu kao Urningi. Ovi nevoljnici opisaše sami svoj nesretni život, gdje jadiču, da sa najkrasnijim ženskim spolom ne samo da spolno obćiti ne mogu, već im se taj spol gadi, dočim su sretni i dobiju ejakulaciju ako ih se kakav zamusani sluga samo dodirne. ... Tuj je tužno polje za liječnika! Kad bi takvi ljudi bili zdrava uma, bila bi najveća sramota i nesreća za svijet! ... Ti (su) ljudi neki čudaci. No to njihovo čudačstvo uvjetovano je bud u hereditarnom opterećenju, bud u stećenoj slaboci moždana. Djeca su to bud umobolnih, bud padavičavih, neurasteničnih roditelja. A svakako moramo kod njih uzeti ... i neko abnormalno funkcionovanje u središtu moždana za regulovanje spolna nagona. (Forenbacher 1893: 68)

Forenbacher degeneraciju dakle koristi kao teorijski koncept za medikalizaciju nenormalnog. Prema logici ondašnjeg kapitalističkog društva homoseksualnost naprosto dovodi do zastoja reproduktivnog sustava i do urušavanja nuklearnih obitelji – tvornica ljudskih resursa. Zbog toga se u normalnoj buržoaskoj kulturi homoseksualnost proglašava nenormalnom. Budući da je nenormalno ili bolesno ili zločinačko, medicinski i pravni diskursi počinju voditi brigu o higijenizaciji društva izolacijom ili liječenjem homoseksualaca. Ta rigidna unifikacija društva provodi se zbog lakše kontrole pojedinaca i u konačnici njihove veće iskoristivosti u procesu proizvodnje.

Članak o hermafroditizmu *Hermafroditismus versus femininus completus*? potpisuje J. Valjavec, kotarski liječnik u Garešnici (1901). Tekst je zapravo detaljan opis „skoro potpuno razvite obospolne zlopodobe“ dvomjesečnog djeteta. Našavši u djeteta tragove i muških i ženskih spolnih organa, liječnik započinje razgovor s majkom. Taj je dio osobito zanimljiv jer ukazuje na činjenicu da medicinski diskurs i medicinska moć konstruiraju rod neovisno o takozvanoj *prirodi* spola. Liječnik naime majci sugerira da

neka si diete uzgaja kano da je žensko, od vremena do vremena da pripazi na razvoj spolovila, pak će napokon valjda i sama moći prosuditi, hoće li njezina Josipa s vremenom dobiti brkove i volju da se oženi, ili pak će Josip dobiti jednog lijepog dana svoje vrieme i želju da si potraži muža. (Valjavec 1901: 47)

Društvo onoga vremena razvija snažan kulturni binarizam koji zauzdava i najiščašeneje pojave. Nenormalno mora biti ili isključeno ili normalizirano. U ovom slučaju majci, točnije djetetu, nije ostavljena mogućnost koja bi narušavala binaristički patrijarhalni kod. Degenerativističke ideje dovode do uspostave

¹ U arhivu Klinike za psihijatriju Vrapče čuvaju se povijesti bolesti pacijenata od njezina osnutka 1879. Neki od tih spisa, nastali u razdoblju od 1880-ih do 1920-ih, također mogu potvrditi činjenicu da je homoseksualnost bila shvaćana kao duševna bolest i društvena prijetnja te je, slijedom toga, subjekte istospolne orijentacije bilo potrebno *medicinski* izolirati i normalizirati. Brz i precizan uvid u pojedine povijesti bolesti iz te vrlo opsežne građe, njezino lakše pretraživanje, čitanje i razumijevanje u najvećoj mjeri dugujem nesebičnoj pomoći Mislave Bertoša. Usp. također Bertoša, Novak 2014.

mehanizma regulacije onih subjekata koji narušavaju *prirodni* poredak. U temelju im je biološki determinizam, snažan društveni mit kojim se ne disciplinira samo spolna, rodna, nego i klasna pripadnost. U buržoaskoj kulturi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – kulturi koja sebe gradi na materijalističkim, tržišnim i znanstvenim osnovama – degeneracijska teorija nudi strategije učinkovitog povlačenja granica i njihova osiguravanja u različitim aspektima ljudskog života. Degeneracija je također „predstavljala nemoguć pothvat da se podzemne političke i društvene tjeskobe 'poznanstvene', objektiviziraju i napuste“ (Pick 1989:10). Hrvatska književnost *fin de siècle* simptom je te tjeskobe koja potmulo pulsira pod površinom hrvatske normalne buržoaske kulture 19. stoljeća.

3. Književnost degeneracije

3.1. Književnost kao simptom

U studiji *Utvare moderniteta* Jean-Michel Rabaté upozorava da se u analizama književnog modernizma, zbog ustrajavanja na ideji *novog*, prečesto iz vida gubi činjenica da je utjecaj povratka potisnutog, utjecaj čiji su učinci nepredvidivi, temeljan za razumijevanje estetskih, etičkih, političkih i društvenih procesa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (2010: 4). Moja je teza s tim u određenoj mjeri usklađena i glasi: hrvatska književnost *fin de siècle* simptom je onodobne hrvatske buržoaske kulture u nastajanju. Drugim riječima, utvara degeneracije – strah od nečistog i drugog, tjeskoba zbog blizine stranog i nepoznatog – opsjeda normalnu građansku kulturu 19. stoljeća jer ne može biti do kraja ugrađena u njezin racionalistički i progresivistički diskurs. Stoga ta kultura s jedne strane uvozi, usvaja i proizvodi diskurs o degeneraciji kao dio vlastite znanstvene, objasnidbene paradigme, dok s druge strane u zonu nenormalnog potiskuje prijeteće degenerirane pojave i procese. U hrvatskoj se književnosti u razdoblju moderne potisnuto, degenerirano i nenormalno vraća kao dislocirano središte onodobnog hrvatskog društva. Bilo bi ipak posve pojednostavljeno tvrditi da je hrvatska modernistička književnost tek nesvjesni tik izbio u racionalističkom diskursu hrvatske društvene modernizacije. Sklon sam književnost, u skladu s nekim Agambenovim radovima, tumačiti kao praksu koja nastaje u ustrajnom isprepletanju s dominantnim društvenim i kulturnim kretanjima u različitim zonama ljudskog djelovanja poput ekonomije, medicine, pedagogije, prava, religije, biologije ili inženjerstva, istodobno potvrđujući ta kretanja i dovodeći ih u pitanje. Književnost je, prema Agambenu, etički i politički eksperimentalni poligon unutar kojega se prelamaju svjesni i nesvjesni društveni i psihički procesi epohe. Ti eksperimenti nisu ni istina ni neistina, *istina* je ono što se u njima događa, što je pritom u pitanju. Samo pitanje, problem književnosti, njezina je *istina* (Agamben 1999: 260). U tom smislu književnost je poprište na kojem možemo razabrati neko postojeće i vježbati vlastito političko i etičko djelovanje.

Budući da književnost razumijevam kao tekstualni otisak (doduše nikada do kraja čitljiv) psihičkih i socijalnih semiotičkih procesa nekog vremena, hrvatsku književnost u razdoblju moderne vidim kao problemsko polje nastalo na rubu devetnaestostoljetne normalizacijske kulture u okviru koje se uspostavlja hrvatsko građansko društvo. Hrvatska je književnost u razdoblju moderne istodobno proizvod te kulture, reprezentant njezinih gorućih pitanja i mjesto izbijanja njezinih potisnutih političkih, etičkih i epistemoloških proturječja. Zato je problemski kompleks degeneracije jedna od njezinih važnijih tematskih i formalnih kategorija čija snaga ni danas ne blijedi.

3.2. Tito Dorčić: čovjek-riba¹

Tito Dorčić, zadnji roman Vjenceslava Novaka, objavljen godinu dana nakon autorove smrti, u jeku hrvatskog modernizma 1906, u našoj je književnoj historiografiji čitan kao tipični realistički ili naturalistički roman s tezom.² Obično je interpretiran kao tekst čija linearna naracija ide ukorak s djelima Darwina i Lamarcka. Ideja književnosti koju Novak tu razvija usklađena je dakle sa znanstvenim teorijama duboko ukorijenjenima u 19. stoljeću, a ideja čovjeka, utjelovljena pak u glavnom junaku Titu, rezultat je „različitih determinističkih čimbenika (npr. Taineovi nasljedni biološki faktori, *milieu*, povijesne okolnosti i sl.)“ (Nemec 1994: 233). Nemec je primijetio da su teze o nužnom slijeđenju zanimanja vlastitih predaka, koje se, čini se, romanom *Tito Dorčić* zastupaju, ideološki problematične jer potiču društvenu statičnost, a odvrćaju od demokratičnosti, progresa i ravnopravnosti (Nemec 1994: 234)

Ono što dosad nije bilo isticano i analizirano jest činjenica da su teze oblikovane u *Titu Dorčiću* frapantno slične nekim tezama iz tipično modernističkih djela poput, primjerice, novele *Duga* Dinka Šimunovića ili novele *Veliki grad* Milutina Cihlara-Nehajeva. Unatoč brojnim strukturnim i estetičkim razlikama u ovim trima naracijama izbija problem izvorne determiniranosti junaka okolinom ili prirodom čija težnja drukčijem, jednom riječju čija nenormalnost, skončava smrću. To nas dovodi do činjenice da je hrvatski književni modernizam zapravo tješnje povezan s devetnaestostoljetnim epistemološkim, političkim i estetskim nasljeđem nego što se od njega nastoji odmaknuti. Upravo zbog toga roman *Tito Dorčić* treba čitati kao dio kompleksnog odnosa hrvatske književnosti *fin de siècle* i hrvatskog buržoaskog društva druge polovice 19. stoljeća. Nemecovo zapažanje o antiprogresivističkoj ideologiji romana trebalo bi dakle promatrati iz perspektive antiprogresivizma

¹ Evo posve kratkog sadržaja romana. Obitelj Dorčić generacijama se uspješno bavi ribarstvom i od toga lijepo živi. Glavnom ribaru Andriji Dorčiću rodi se sin Tito i on se zainati da Tito neće biti ribar nego činovnik. Unatoč Titovoj ljubavi prema ribarstvu i iznimnoj darovitosti za taj posao, otac ga šalje u školu. Tito nije nadaren za učenje, ali Andrija, potkupljanjem i vezama, uspijeva se izboriti da Tito završi čak i pravni fakultet. Tito je loš službenik, no stjecajem okolnosti napreduje u službi do zanimanja državnog odvjetnika. Zbog nesposobnosti, pijanstva i rastresenosti krivo osudi nekog čovjeka na smrt. Nakon toga psihički oboli, odlazi na liječenje, vraća se u rodno mjesto i tamo nakon nekog vremena umire utapanjem u moru.

² Usp. Barac 1964, Frangeš 1975, Nemec 1994, Jelčić 1997.

književnog modernizma u cjelini, ali i iz perspektive njegova antihumanizma. Antihumanizam se odnosi zapravo na koncept neljudskog, ili bolje rečeno paraljudskog, koji se obično razvija u gotičkoj ili fantastičkoj književnosti. Kelly Hurley (2004) uvodi pojam *abhumano* (*abhuman*) kako bi u književnim naracijama *fin de sièclea* definirala zonu nereguliranog prijelaza između ljudskog i neljudskog. „Prefiks *ab* signalizira odmicanje od položaja ili stanja, pa tako i gubitak. Ali odmicanje je također i primicanje – prema još neodređenom položaju ili stanju – koje na taj način uključuje prijetnju i obećanje“ (Hurley 2004: 4).

Lik Tita Dorčića oblikovan je kao slijepa sila koju kultura deformira do neprepoznatljivosti. Pripisane mu osobine kao što su mehanička moć memoriranja, lukavstvo te primitivni nagon samoobrane čine od njega polu-životinju. Životinjskost Tita ukroćuje želja za civilizacijskim napretkom. Upravo zato ravnatelj škole koju Tito pohađa opominje Titova oca Andriju: „vi čupate iz posjeda obitelji tekovinu što su je Dorčići uzajmili od prirode“. (Novak 1964: 183) Titova je priroda mehanička, on je „naprosto stroj“, „zahvalan objekt“ (Novak 1964: 194) istraživanja. Henrik Wolff, prirodoslovac i učenik Darwinova sljedbenika Ernsta Haeckela, Titov je gimnazijski profesor. On naime Tita uzima za vlastita zamorca ne bi li disertacijom koju piše potvrdio descendentnu teoriju i teoriju prirodne selekcije. Prilikom jednog *eksperimenta*, ploveći s Titom u barci morem, opčinjen njegovom nadnaravnom nagonskom energijom, Wolff zapada u fantazmagoriju u kojoj je Tito, tipičnom gotičkom stilizacijom, prikazan kao posljedica procesa evolucije i prirodne selekcije:

„Milijun za milijunom godina krca se opet u prošlosti ... proteče trideset milijuna godina – to je svejedno – a potomcima ljudi s plivačim opnama pojavili su se s obje strane vrata otvori kojima dišu kad su pod vodom: škrge ... Pred Wolffovim očima stoji gotov prvi egzemplar nove vrste kralješnjaka ... (Novak 1964: 200)

Realistična pripovijest o Titu Dorčiću jednim je dijelom i fantastična pripovijest o čovjeku-ribi. U naraciji je zasigurno prisutna i opsesija tjelesnim degeneracijama i nagonskim silama, odbacivanjem normalnog ljudskog i prilaženjem onome što više nije, ili još nije, ljudsko. Tu u obzir svakako treba uzeti barem dvije činjenice. Sam darvinistički diskurs poljuljava granicu ljudskog i životinjskog te ukazuje na to da evolucija nije samo progresivan nego i regresivan proces. Strah od propadanja civilizacije u osnovi je najnaprednijih civilizacijskih znanstvenih naracija onoga vremena. Druga je stvar ta da je buržoaska progresivistička kultura 19. stoljeća, zbog povećanja radne učinkovitosti, težila kontroli tjelesnih resursa, ali je uslijed sve očitijeg tjelesnog i fizičkog propadanja radne snage razvila osjećaj tjeskobe koji je barem djelomično preusmjeren u znanstvene teorije o degeneraciji. *Abhumano* se javlja u književnim tekstovima hrvatskog modernizma kao način da se taj osjećaja tjeskobe obnovi, a da se istodobno postave pitanja o izvorima kulturne traume i nelagode te o mehanizmima njihova svladavanja. *Tito Dorčić* zato se može čitati i kao vid suočavanja s uznapredovalim procesima transformacije ljudskog identiteta u buržoaskoj kulturi,

ali i kao prijetnja koja ukazuje na nemogućnost objektivne znanosti da se suoči s pojavama čija je monstruoznost doslovno nemisliva. Ako građanska kultura nastaje kao rezultat znanstvene i tehnološke klasifikacije i normalizacije ljudskih subjekata, onda Novakov roman pokazuje i to da nametnička kultura na čistom tijelu prirode proizvodi degeneraciju. Tito-odvjetnik tako je zadnji stupanj degeneracije izvornog tipa čovjeka-ribe, a čovjek-riba monstruožno je izobličenje kultiviranog čovjeka buržoaskog društva. U tom smislu roman je epistemološka zagonetka o odnosima progresa i nazadovanja, nagona i njegove kontrole, prirode i civilizacijske nelagode, zagonetka čiju prijetnju kultura 19. stoljeća nastoji izolirati u nenormalno ili objasniti teorijom degeneracije koja pak prijetnju odagnavajući pojačava.

Umjesto jednoznačna odnosa realističke književne poetike i pozitivističke znanosti 19. stoljeća ovdje se da uočiti artikulacija kompleksnog odnosa strategija normalizacijske kulture, prava, školstva, teorije degeneracije i koncepta nenormalnog. Posebno je zanimljiva činjenica da je dvostruka čudovišnost Tita Dorčića – kao čovjeka-ribe i ozloglašenog državnog odvjetnika – ispremrežila kategoriju nenormalnog te pravni i edukacijski diskurs. Tito, naime, iz jedne čudovišnosti prelazi u drugu uz pomoć mehanizama školskog sustava. Prema Foucaultu ljudska čudovišnost pravna je kategorija koja je u drugoj polovici 19. stoljeća, razvojem psihijatrije i njezinim povezivanjem s kriminalistikom, pripojena novooblikovanoj kategoriji nenormalnosti. Ukratko, u slučaju čudovišnog riječ je o dvostrukom i vidljivom prekoračenju prirode i zakona, dok je u slučaju nenormalnog čudovišnost iz materijalnosti tijela preseljena u samu unutrašnjost psihe. Foucaultova genealogija nenormalnog pokušaj je rasvjetljavanja prijelaza s tijela na dušu u okvirima pravne znanosti i kaznene moći. U slučaju nenormalnih osoba čudovišnost je nevidljiva, pounutarnjena u psihičkom životu. Čudovišnost se u kulturi druge polovice 19. stoljeća zbog toga više ne nastoji regulirati represivnim mehanizmima isključivanja, nego se, u skladu s načelima produktivnosti i iskoristivosti resursa, pokušava normalizirati uz pomoć strategija nadgledanja, discipliniranja i kontrole (Foucault 1999). Lik Tita Dorčića objedinjuje na ovaj način shvaćene kategorije čudovišnog i nenormalnog. Štoviše, čudovišnost njegove prirode nije tek bezuspješno disciplinirana u okviru školskog sustava, nego je školski sustav, kao jedan od učinkovitijih mehanizama regulacije tijela u 19. stoljeću, proizveo nenormalnost i to nenormalnost u okviru pravnog sustava i kaznenog zakona.

Titova je sudbina u konačnici pokazatelj degenerativnosti regulacijskih praksi 19. stoljeća koje na nasilan način oblikuju ljudske identitete te, nastojeći u tom procesu suzbiti prijetnju degeneracije, proizvode nenormalnost kao vlastiti objekt normalizacije. S druge strane, nije li Tito – čovjek-riba, atavist koji je na evolucijskom putu učinio nekoliko koraka unazad – rođeni kriminalac prema shvaćanju kriminalističke antropologije onoga vremena. Možda on nije, kao što naša književna historiografija obično smatra, stradao zbog očeva lakoumnog nepoštivanja hereditarnih i descendentnih zakonitosti, nego uslijed sama njihova unatražnog djelovanja. Budući da je zapao u neko stanje još-ne-ljudskosti, iz perspektive straha od čudnog i drukčijeg u buržoaskoj kulturi *fin de siècle*, Tito zapravo nije mogao

postati ništa drugo doli zločinac čija je smrt zloslutan znak da se normalizacijska kultura mora pročistiti od vlastite nečistoće. Nije onda čudno što je nekako u to vrijeme u *Liečničkom viestniku* objavljen članak *Higijena društva (eugenija)* Bogomila Kohouta u kojem između ostalog stoji:

Poznat je taj nepregledni niz čudakovića svake vrsti, ekscentričnih, lijenčina, lakoumnika, proteplica. U takvim individuima klije zametak zločina i niče zločin sam. Vidimo da se žene bez zapreke tuberkulozni, leutičari, duševno defektni. Tu bi trebalo zakona, koji bi ograničio slobodu braka i zabranio ženitbu pijanicama, notoričkim zločincima, sifilitičarima, duševno bolesnima. ... Troši se uopće radi neumjesne sentimentalnosti na potpuno beznadnu dobrotvornost, koja besmislenim čuvanjem slabih vodi direktno do štete zdravih, jakih, inteligentnih, do degeneracije. (Kohout 1911: 608-609)

Roman *Tito Dorčić* tako postaje etička i politička platforma na kojoj se mogu promišljati procesi što stoje u osnovi hrvatskog kapitalističkog i liberalnog društva onoga vremena, ali i polazište za probleme s kojim se naše suvremeno društvo suočava pokušavajući definirati vlastitu normalnost.

Literatura

- Agamben, Giorgio. 1999. *Potentialities*. Stanford: Stanford University Press.
- Barac, Antun. 1964. *Vjenceslav Novak*. Sv. I. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bertoša, Mislava; Novak, Kristian. 2014. Koncept istospolne orijentacije u hrvatskim psihijatrijskim narativima (1879.-1945.). U: *Riječki filološki dani. Zbornik radova* 9. [ur. Stolac, Diana], 613-622. Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka.
- Carrère, Jean. 1922. *Degeneration in the Great French Masters*. London: T. Fisher Unwin, limited.
- Forenbacher, Dragutin. 1893. O takozvanoj moralnoj ludosti (moral-insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psihiatričko pravna). *Liečnički viestnik*. 4 (15): 50-53; 5 (15): 65-69.
- Foucault, Michel. 1982. *Istorija seksualnosti*. Sv. I. Beograd: Prosveta.
- Foucault, Michel. 1999. *Les anormaux*. Paris: Gallimard.
- Frangeš, Ivo. 1975. *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. IV. Zagreb: Liber.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu, Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus.
- Hobsbawm, Eric. 1989. *Doba kapitala*. Zagreb: Školska knjiga–Stvarnost.
- Hurley, Kelly. 2004. *The Gothic Body. Sexuality, Materialism and degeneration at the Fin the Siècle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iveljić, Iskra. 2007. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.
- Jelčić, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
- Kamov, Janko Polić. 2000. *Sabrana djela. Članci i feljtoni, pisma*. Sv. IV. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Kohout, Bogomil. 1907. Degeneracija čovječeg pokoljenja. *Liečnički viestnik*, 4 (29): 98-104, 5(29) 133-139.
- Kohout, Bogomil. 1911. Higijena društva (Eugenia). *Liečnički viestnik*, 11 (33): 546-553, 12 (33): 604-610.
- Krafft-Ebing, Richard. 1998. *Psychopathia Sexualis*. New York: Arcade Publishing.

Romanoslavica vol. LII, nr.2

- Lombroso, Cesare. 1891. *The Man of Genius*. London: Walter Scott.
- Lombroso, Cesare. 1911. *Crime. It Causes and Remedies*. London: William Heinemann.
- Matoš, Antun Gustav. 1973. *Sabrana djela*. Sv. I–XX. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973a. *Sabrana djela. Iverje, Novo iverje, Umorne priče*. Sv. I. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973b. *Sabrana djela. Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*. Sv. IV. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973c. *Pjesme, pečalba*. Sv. V. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973d. *Sabrana djela. O hrvatskoj književnosti I*. Sv. VI. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973e. *Sabrana djela. O hrvatskoj književnosti II*. Sv. VII. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973f. *Sabrana djela. Theatralia. O glazbi*. Sv. X. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973g. *Sabrana djela. O likovnim umjetnostima*. Sv. XI. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973h. *Sabrana djela. Polemike*. Sv. XIII. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973i. *Sabrana djela. Feljtoni, impresije, članci I*. Sv. XV. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973j. *Sabrana djela. Feljtoni, impresije, članci II*. Sv. XVI. Zagreb: Mladost.
- Matoš, Antun Gustav. 1973k. *Sabrana djela. Bilježnice I*. Sv. XVII. Zagreb: Mladost.
- Mighall, Robert. 1999. Atavism: A Darwinian Nightmare. U: *A Geography of Victorian Gothic Fiction. Mapping History's Nightmares*. [a. Mighall, Robert], 130-165. Oxford: Oxford University Press.
- Milanja, Cvjetko. 2012. *Konstrukcije kulture*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Morel, B. Augustin. 1857. *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine*. Paris: J. B. Baillière.
- Nemec, Krešimir. 1994. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje.
- Nordau, Max. 1895. *Degeneration*. New York: D. Appleton and Company.
- Novak, Vjenceslav. 1964. Tito Dorčić. U: *Vjenceslav Novak*. Sv. II, [ur. Barac, Višnja], 151-323. Zagreb: Matica hrvatska.
- Petlevski, Sibila. 2015. Matoševa simptomatologija moderniteta: modernizam, bodlerizam, dekadencija. U: *Matoš u Parizu*, [ur. Vrhovec, Yvonne], 67–81. Zagreb: FF-press.
- Pick, Daniel. 1989. *Faces of Degeneration. A European Disorder, 1848–1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porter, Roy. 2002. *Madness. A Brief History*. Oxford: Oxford University Press.
- Rabaté, Jean-Michel. 2010. *The Ghosts of Modernity*. Gainesville: The University Press of Florida.
- Rancière, Jacques. 1996. The Archaeomodern Turn. U: *Walter Benjamin and the Demands of History*, [ur. Steinberg, Michael P.], 24–40. Ithaca: Cornell University Press.
- Rogić, Ivan; Čizmić, Ivan. 2011. *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Thiher, Allen. 2004. *Revels in Madness. Insanity in Medicine and Literature*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Valjavac, J. 1901. *Hermafroditismus versus femininus completus? Liečnički viestnik*, 2(23):45-47.
- Žirović, Ivo. 1896. Moralna izkvarenost i duševna bolest. *Liečnički viestnik*, 9 (18): 201-206.